

УДК [929:904]“2010-2020”

С. О. Біляєва

ЗДОБУТКИ ЮВІЛЯРА

Словаччина, біля замку Стречно

Розвиток археологічної науки останніх десятиліть засвідчив визрівання нових тенденцій та напрямків досліджень сучасного рівня пізнання. Потреба нового бачення та нових підходів вивчення історії країни, застосування фактів археології у її побудові постали характерними рисами цивілізаційного процесу України. Особливо сильними виклики сучасності обернулися до визначних періодів існування українського народу, а саме від доби формування держави — Давньої Русі до сьогодення. Це вимагало нових підходів до багатьох концептуальних питань, що виходили з фактів археології. Лише вони могли бути основою пізнання, на відміну від застарілих схем, які передбача-

ли спочатку побудову концепції, а потім підбір під неї фактів, а іноді, коли того вимагала колишня ідеологічна платформа, — і підтасування необхідних інформаційних джерел. Народженню нового заважали, а інколи і заважають досі, традиційні погляди на багато речей, ніби то вже визначених і вирішених, які інколи відводили цілим народам те місце в історичному русі, яке їм призначили адепти ідеології. Останнім часом знайомі сторінки історії фарбувалися у нові кольори, виправдовувалися доцільністю або певними гаслами... Але за всім тим стояли тенденції далекі від наукового пошуку, від встановлення фактичного стану речей. У цій ситуації потреба вага **особистості**, здатної відповідати новим вимогам і протистояти перекрученню історичного контенту, далекого від фактологічного наповнення, постала наріжним викликом часу, об'єктивною необхідністю сучасного етапу пізнання.

Десятиліття тому, підсумовуючи здобутки понад сорокарічної наукової, педагогічної та науково-організаційної діяльності доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Олександра Петровича Моці, визначалися його досягнення, надзвичайно цікаві розробки багатьох значущих проблем середньовічної археології України, багатогранність таланту, широке охоплення тематики, оригінальні ідеї. Нагадаємо лише деякі з розмаїття проблематики та вирішення питань: вивчення торговельних шляхів як історичних комунікацій минулого, етнокультурних досліджень за матеріалами поховальних пам'яток Південної Русі, історії літописних центрів, сільських поселень, середньовічних міст. При цьому, географія польових досліджень автора охоплювала величезний ареал від Чернігівсько-Сіверсько-

© С. О. БІЛЯЄВА, 2020

Перший Всеукраїнський археологічний з'їзд. Разом із директором ІА НАН України В. П. Чабаєм та ректором Ніжинського університету О. Г. Самойленком, м. Ніжин, 2018 р.

го до Галицько-Волинського князівства, городищ південного прикордоння Русі у Пороссі (Томашевський 2010, с. 9—10). Ще у 1980-х рр. з'явилися праці вченого, присвячені взаємовідносинам кочівників та осілого населення Степового Подніпров'я, проблематиці етнічного складу населення на території України у давньоруський час. Значну увагу у працях дослідника 1990-х рр. — початку XXI ст. привертала тематика взаємодії людини і природного середовища, як один з актуальних напрямків сучасної археології світу. Крім того, у коло його інтересів починає все більше входити козацька Україна, становлення та розвиток державності, розкриття та сутність процесу державотворення. Не випадково червоною ниткою багатьох праць О. П. Моці стає проблема державності Русі, її трансформації, цивілізаційної історії України, що визначається у багатьох працях першого десятиріччя XXI ст. Саме цьому була присвячена монографія «Цивілізаційна історія України» (2006 р.), у якій у співавторстві із М. Є. Гореловим та О. О. Рафальським практично вперше під таким кутом зору та цивілізаційному ракурсі розглянута історія України з давніх часів, реально засвідчена можливість чи не можливість формування цивілізацій на ранніх етапах історичного розвитку, зокрема за часів трипільської культури, розглянута взаємозалежність природного та соціально-економічного факторів у кліматичному поясі України.

Усе це, разом із величезним списком публікацій автора, який нараховував понад 330 найменувань знайшло своє відображення у пер-

шому випуску нового видання «Археологія і давня історія України» під назвою «Проблеми давньоруської та середньовічної археології», спеціально присвяченому до 60-ліття видатного вченого.

Національна бібліотека України імені В. Вернадського. Виступ на конференції

Разом з чернігівськими та англійськими науковцями. Виповзів, 2019 р.

Апофеозом, певним чином науковим передбаченням та окресленням найближчих наукових завдань давньоруської та середньовічної археології цього часу постала фундаментальна монографія Олександра Петровича, що побачила світ у 2009 р. — «Русь», «Мала Русь», «Україна» в після монгольські та козацькі часи». У ній він звернувся до розкриття складних, «недостатньо розроблених питань місця і ролі українського етносу» «у контексті тогочасної

історії» (Моця 2009, с. 3). Робота надзвичайно цікава з декількох позицій. По-перше, вона дає можливість відстежити поступальну ходу наукової думки автора з приводу вкрай важливих питань української історії. По-друге, зрозуміти, яким чином він формує завдання на майбутнє. Тема, зазначена дослідником призводить його до проблеми, що була знаною для України у історичному сенсі і так чи інакше лунала впродовж століть, але її сьогоденне значення

Робочий виїзд. Заповідник Чигирин

набуло й такої гостроти у практиці української державності, її незалежності та існування як країни в цілому. Здається, ніби то книга була передбаченням подій майбутнього, що сталося так незабаром. Справа у тому, що Олександр Петрович звертає увагу на *«ті наукові розробки, в котрих «русько-українська тяглість» вималюється найбільш рельєфно»* (Моця 2009, с. 7). У першу чергу — до «Історії України-Русі» М. С. Грушевського, про те, що довелося пережити українському народові: *«Його старе, історичне ім'я Русь, Русин, руський, в часи політичного і культурного упадку було привласнено великоросійським народом»* (Грушевський 1992, с. 1). За послідовним оглядом розвитку історіографії наступного століття, він перекидає місток до незаперечного висновку наприкінці ХХ ст., який висловив П. П. Толочко: упродовж XIV—XVII ст. *«Родова назва «Русь» присутня в усьому: в означенні землі, країни, держави, народу, мови і навіть віри. Це незаперечний доказ безперервності історичного розвитку населення Південної Русі від слов'яно-руських часів до періоду пізнього середньовіччя»* (Толочко 1993, с. 13).

На сьогодні, така постановка проблеми стала ідейною платформою у розкритті сутності історичного процесу на теренах України та Східної Європи в цілому, у боротьбі із його нарочитими викривленнями, що склали політичну позицію Росії, втілену у події п'ятиріччя війни. Запроваджена у широкий інформаційний

XVI Міжнародний конгрес славістів Разом із академіком О. С. Онищенко та членом-кореспондентом О. О. Рафальським. Белград, 2018 р.

Бібліотека ІА НАН України. Разом з А. Л. Казаковим. Київ, 2010 р.

загал не лише російського, а й світового простору вона розповсюджувала та відстоювала хибні думки про першість північних центрів і навпаки, меншовартість півдня і Києва в цілому, у протигагу літописного відзначення Руської землі на теренах Київщини, Переяславщини та Чернігівщини як центра руської державності. Фактично це зазначало і другорядність або невизнання української культури, приниження української історії, української ментальності. Це давало ніби то можливість виправдання анексії та окупації українських земель під прапором так званого захисту «Руського світу». Але ж «Руський світ» у його історичний ретроспективі дорівнюється саме тому світу Русі, центром якого був давній Київ, і зовсім не відповідав

імперському контексту відносно захоплених територій Північного Причорномор'я. Тоді ж у своїй книзі Олександр Петрович ще і ще раз звертається до джерельного базису: наводить карти із зображеннями України, Московії, Причорномор'я, які засвідчують політичну ситуацію та стан державотворення на теренах Східної Європи середини XVI — початку XIX ст.; звертається до письмових джерел, які він групує за певними блоками: джерела пост давньоруського періоду; джерела північно-західних та західних сусідів; джерела північно-східних сусідів; українські джерела.

Водночас роздуми та аналітичне ставлення до джерел української історії спрямовує його до початку цілеспрямованих досліджень нового тематичного напрямку, розробка якого триває і досі. Цьому сприяв аналіз ступеню відомості пізнього середньовіччя за матеріалами Р. О. Юри, який першим почав картографувати пам'ятки післямонгольського часу та козаччини у сімдесяті роки минулого століття, проводив дослідження родинного маєтку Хмельницьких у Суботіві. У той час матеріали, що відносились до XIV ст. та наступного часу, вважались за межами археології. Звичайно, до початку XXI ст. ситуація змінилась, але була потрібна подальша фіксація та вивчення пам'яток пізнього середньовіччя та раннього модерну. У цій ситуації Олександр Петрович приймає рішення продовжити справу картографування, що в свою чергу призвело до необхідності початку визначення і реалізації великого джерелознавчого та пам'яткоохоронного проекту у планових темах Відділу давньоруської та середньовічної археології: «Матеріальна основа давньоруської цивілізації: історико-археологічна карта» (2012—2016) та «Матеріаль-

Разом з членом-кореспондентом О. О. Рафальським. Белград, 2018 р.

Белград, 2018 р.

на основа ранньоукраїнської цивілізації: археологічна карта другої половини XIII — початку XVIII ст.» (2017—2021).

Саме тоді, відповідаючи на виклик часу, по суті розпочався новий етап наукової діяльності О. П. Моці, яскраво відзначилась патріотична громадянська позиція вченого, здібності до яскравих полемічних дискусій. Багатогранна діяльність Олександра Петровича, поповнилась новими напрямками та новими розробками, реалізувалась у монографіях та статтях, які по-суті постали ґрунтовними відповідями на ситуацію, що склалась навколо української історії, навколо України в цілому. Загалом перелік праць зараз нараховує вже понад 500 публікацій, засвідчуючи масштабність та величезну працездатність талановитого вченого.

Тоді ж, у 2010 р. на ювілейному святкуванні ще не було думки про можливість не лише ідейних, наукових, світоглядних розбіжностей, і таких різних думок та оцінок минулого, а й війни, руйнацій, переселенців, біженців, окупації козацьких земель Лівобережної України, які у сучасному поділі є частиною Донецької та Луганської областей, анексії Криму... Зараз, коли все це стало реальністю, певним пророцтвом, деяким сумним рефреном було звернення до геніальних рядків вірша Тараса Шевченка «За байраком байрак...». Так, на прохання Олександра Петровича лунала його улюблена пісня, така ж широка, як безмежна Україна, її неосяжний простір...

Саме останнє десятиліття історії Батьківщини, особливо п'ятиріччя після революції гідності відзначилось новими надзвичайно

суворими викликами: з'явилися наполегливі спроби нав'язати нам іншу історію, висвітлення найкарколомніших подій, як у внутрішньому просторі держави, ліворуч та праворуч. Та найбільша загроза постала з боку іншої держави. Це й інший погляд на формування та розвиток Київської Русі, і навіть риторичне питання, а була вона насправді та Київська Русь, і знак запитання щодо утворення та існування української державності, штучних концепцій щодо існування так званої Новоросії, цивіліза-

Переяслав, 2004 р.

Морівськ, 2017 р.

торської місії Росії на території України, й відповідно необхідності захисту так званого «руського світу» у сучасних умовах.

Шлях від старого радянського минулого у світ європейства, інших цивілізаційних вимірів вимагав постановки нових інноваційних проблем, потужних міжнародних проектів. Така ситуація потребувала не лише відповіді на болючі питання, але й стимулювала рух до наукової інтеграції у європейську та світову науку. Не випадково, наступну узагальнюючу працю «Анти» — «Руси» — «Українці». Формування ідентичності у слов'ян півдня Східної Європи V—XIX ст.», яка вийшла у

Чернігів, 2008 р.

2012 р. О. П. Моця починає словами академіка В. А. Смолія: «XXI століття відкриває перед історичною наукою нові горизонти. Зокрема, світовий досвід наочно засвідчує: історія як наука надалі не може результативно розвиватися лише в межах подієвого вивчення цивілізаційного процесу, послідовної реконструкції його причинно-наслідкових виявів в різних хронологічних періодах. Охопити цей процес у всій його багатомірності та багатогранності можна лише через паралельне дослідження його як історичної об'єктивності, так і суб'єктивної реальності у комплексному сприйнятті певних суспільних страт і цілих соціумів» (Смолій 2001, с. 5; Моця 2012, с. 3). Погоджуючись із думкою В. А. Смолія, Олександр Петрович приєднується і до іншої його думки про те, що на відміну від більшості європейських країн, українські історики нині фактично роблять перші кроки на шляху опанування ментально-свідомісного зрізу свого національного історичного процесу, освоєння напрацьованого за попередній час інтелектуального багажу. Як далі відмітив автор, «...це повною мірою стосується і проблеми вивчення історії формування ідентичності сучасних українців (Хто ми? Звідки ми? Куди рухаємося?), навколо якої нині існує багато спекуляцій, міфів і навіть невігластва» (Моця 2012, с. 3). Праця О. П. Моці репрезентує спробу європейського підходу у питанні етногенезу та постання нації, як етнокультурної спільноти. Але, такий підхід

Разом з Ю. М. Ситим та В. М. Скороходом. Шестовиця, середина 2000-х рр.

лише започаткував рух у визначеному напрямку. І як відмітив сам автор «у цьому відношенні в Україні роботи ще непочатий край» (Моця 2012, с. 213). Треба відзначити, що формування ідентичності української нації відбувалося у просторі, який відповідав потребам осілої землеробської культури, характерній для світу Київської Русі, який у значній мірі протистояла інша кочівницька система, між якими був Великий Степовий кордон. Дослідженню співіснування осілого і кочового населення за часів Київської Русі, їх контактам цього і наступного періоду присвячена спеціальна робота «Землероби та кочівники на Великому кордоні Східної Європи за часів Київської Русі» (2015). Слід відзначити, що автором відмічена тенденція, яка набула великого значення у подальшій історії українській цивілізації. А саме — поширення зони європейської землеробської цивілізації у південному напрямку — із Лісостепу у Степ (Моця 2015, с. 223).

Надзвичайно актуальною працею видатного вченого (у співавторстві із вже відомими колегами у співавторстві із М. Є. Гореловим та О. О. Рафальським з питань цивілізаційної історії України) постало монографічне дослідження «Цивілізаційний крах Переяславського проекту (Україна і Московія: історія співіснування та ворожнечі)» (2017). У теоретико-методологічному плані воно репрезентує ключові підходи до проблеми, обґрунтування основних чинників та наслідків цивілізаційного краху Переяславського проекту, які отримали найяскравіші риси у сьогоденні, імперській політиці Російської влади по відношенню до України. З іншого боку, надзвичайно своєчасним постав об'єктивний аналіз ситуації та тих вад, які характерні для українського суспіль-

ства: ставлення до минулого, що перебуває під важким політичним тягарем; нестримна міфологізація історії, самозакоханість, етноцентризм та ін. З іншого боку, автори приходять до висновку, що «українська державність є своєрідним феноменом світової історії» (Горелов та ін. 2017, с. 7). Крок за кроком вони переконливо доводять об'єктивні обставини цивілізаційного краху Переяславського проекту, неможливість об'єднати дві різні цивілізації: українську та російську. Публікація подібної книги, ще раз підкреслюють масштабність досліджень О. П. Моці, постійні пошуки нового

Разом з Ф. О. Андрощуком та колегами. Шестовиця, 2005 р.

підходу до розуміння історичного процесу, все більше зближення із європейськими науковими спільнотами, що знайшло свій прояв у зв'язках із Європейським союзом Академій, виконання колективом співробітників під керівництвом О. П. Моці інноваційного проекту «Балтія та Причорномор'я, експериментальна реконструкція торгівельних шляхів». На виконання проекту підготовлена та побачила світ колективна монографія «Середньовічне Подніпров'я в системі міжцивілізаційних контактів між Балтією та Чорномор'ям» (2018), друга — знаходиться у видавництві.

Слід відзначити, й активну експедиційну діяльність вченого в українських та великих міжнародних проектах. Так, у 2010—2012 рр. він продовжує бути керівником міжнародної Шестовицької експедиції; у 2013—2019 рр. — він керівник Лівобережної археологічної експедиції ІА НАН України та Чернігівського педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Багато сил та енергії Олександр Петрович віддає педагогічній роботі у Вищих освітянських закладах України, підготовці наукових кадрів в галузі археології, постійно підтримує їх зростання, здійснює керівництво аспірантами та здобувачами у Відділі давньоруської та середньовічної археології. У 2015 р. отримує заслужену нагороду — Відзнаку АН України «За підготовку наукової зміни». Він є членом Спеціалізованої Ради по захисту докторських дисертацій при Інституті археології НАН України, частий опонент на захистах кандидатських та докторських дисертацій.

Він є членом багатьох наукових організацій та товариств, зокрема Українського історичного товариства (київський осередок); Наукової ради з визначення національної й культурної спадщини та розвитку суспільств при Міжнародній асоціації академій наук; Спільки археологів України.

При своїй зайнятості, він залишається надзвичайно людяним та доброзичливим, щиро піклується про учнів та колег, людина дуже про-

ста у спілкуванні, і користується взаємною повагою, та шаною підлеглих, усіх археологів країни, хто знає непересічну особистість та вченого.

Співробітники відділу, колеги науковці, друзі, учні, широкий загал освітян та археологів України вітають Олександра Петровича з ювілеєм та бажають йому міцного здоров'я, подальших наукових звершень.

ЛІТЕРАТУРА

Горелов, М., Моця, О., Рафальський, О. 2017. *Цивілізаційний крах Переяславського проекту (Україна і Московія: історія співіснування та ворожечі)*. Київ: ПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Грушевський, М. С. 1992. *Історія України-Руси*. 1: До початку IX віка. Київ: Наукова думка.

Моця, О. П. 2009. «Русь», «Мала Русь», «Україна» в після монгольські та козацькі часи. Київ: Наукова думка.

Моця, О. П. 2012. «Анти» — «Руси» — «Українці». *Формування ідентичності у слов'ян півдня Східної Європи V—XIX ст.* Київ: Наукова думка.

Моця, О. 2015. *Землероби та кочівники на Великому Кордоні Східної Європи в часи Київської Русі*. Київ: Інститут історії України.

Смолій, В. А. 2001. *Передмова*. В: Смолій, В. А. (ред.). *Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості*. Київ: Інститут історії України НАН України.

Толочко, П. 1993. Русь — Мала Русь — руський народ у другій половині XIII—XVII ст. *Київська старовина*, 3, с. 3-14.

Томашевський, А. П. 2010. До ювілею Олександра Петровича Моці. *Археологія і давня історія України*, 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології, с. 9-10.

БІЛЯЄВА Світлана Олександрівна, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

BILIAIEVA Svitlana, Doctor of Historical Sciences, Senior Research Officer, the Institute of Archaeology NAS of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-9437-3259, e-mail: svitbil@ukr.net.